

Alexandre Grandazzi (1957) ókortörténész, régész, a párizsi Sorbonne Egyetem professzora. Kutatási területe a római királyság korának története és emlékeztörténete.

Augustus és a római királyok emlékezete

Alexandre Grandazzi

Amikor Kr. e. 27. január 16-án a szenátorok javasolták Octavianusnak, hogy vegye fel a Romulus nevet – és ő ügyesen visszautasította e veszélyes hízelgést –, arra apelláltak, amit ma kollektív emlékezetnek, vagy egyszerűen emlékezetnek neveznénk: azóta meghonosodott ez a neologizmus, amely még 2000-ben is kiváltotta egy francia akadémikus nemtetszését.¹ Mert hiszen tevékenységének köszönhetően nem tekinthető-e a princeps joggal a Város második alapítójának (*quasi et ipsum conditorem urbis*)?² El kell ismerni, hogy Octavianus, aki akkor már több mint tizenöt esztendeje Róma és Itália ura volt, tetteivel maga is sugallta e párhuzamot: Kr. e. 42-től a Romulus-legendák központját, a Palatinus délnyugati részét választotta lakhelyéül a *casa Romuli* és a *Roma quadrata* közvetlen közelében. Intézkedésével minden bizonnyal elérte, hogy kortársai Róma alapítójára asszociáljanak, amivel saját presztízsét kívánta növelni, hogy megerősítse vezető pozícióját a *res publica restituta*, vagyis a helyreállított köztársasági állam keretei között. Mindezen tények jól ismertek és alaposan kutattak: a francia tudományban megszületett az ún. „romulizmus”³ fogalma, amellyel Octavianusnak és kortársainak a Városalapítóval kapcsolatos párhuzamok megteremtésére irányuló törekvéseit jelöljük. Számos tanulmány járult hozzá e jelenség mélyebb megértéséhez.⁴ Munkámban nem bírálni, hanem árnyalni és bizonyos szempontból bonyolítani szeretném e felfogást. Ehhez azonban előzetes definícióra lesz szükségünk.

Általánosságban elmondható, hogy a város régmúltjának folyamatos felidézése mindig is a római mentalitás része volt. Közismert, hogy a kollektív emlékezet koncepcióját Maurice Halbwachs szociológus alkotta meg: egy hosszú és végül félbeszakadt szellemi folyamat során Émile Durkheim e tanítványa a munkásközösségek kollektív reprezentációinak elemzésével kezdte, hogy azután eljusson az emlékezet társadalmi kereteinek tanulmányozásáig (1925), majd a Szentföld legendás topográfija által nyújtott példákig (1941), s végül a kollektív emlékezet alapjaira vonatkozó átfogó kutatásig, amelyet deportálása és halála szakított meg. Azóta klasszikusként tartható számon az azonos címet viselő posztumusz könyve, amelyet a háború után özvegye adott ki, és amely 1998-ban Gérard Namernek köszönhetően újabb, jóval nagyobb példányszámú kiadást élt meg. Az 1980-as évek elején munkássága jelentős visszhangot kapott Pierre Nora *Lieux de Mémoire*⁵ című művében, és az általa megalkotott fogalmak heurisztikus termékenységét immáron nem kellett bizonyítani: a fogalmak folyamatosan jelen vannak mind a történettudományban, mind pedig a filológiában, így többek között az ókortörténeti kutatásokban is.⁶ Marc Bloch szavaival⁷ elmondhatjuk, hogy „a kollektív emlékezet az egyéni emlékezéshez hasonlóan nem őrzi meg pontosan a múltat, hanem a jelenből kiindulva folyamatosan újra felfedezi vagy rekonstruálja azt”. A közelmúltban sajnálatosan elhunyt Gérard Namer írásával együtt⁸ Halbwachs könyvét, *A Szentföld legendás topográfiáját* is értelmezhetjük úgy, mint a szerző válaszát bírálójának: ez a válasz egyfelől a történelmi kontextus miatt kódolt, ugyanakkor mind a szociológia, mind a hagyományos történelem számára evidens – és March Bloch ez alkalommal az előítéleteket képviselte! Ugyanis, mint Halbwachs felhívja rá a figyelmet,⁹ „a leglényegesebb az, hogy e hagyományok

az adott pillanatra jellemző formában léteznek. Úgy tanulmányozzuk őket, mint egyfajta kollektív hitvilágot”. Az alábbi megállapítás szintén kiválóan alkalmazható az *Urbs* „romulusi” helyszíneire: „Nem azt vizsgáljuk, hogy a szent helyekre vonatkozó hagyományok mennyire pontosak, mennyire egyeznek a régi történetekkel; mi ezeket abban a formában fogadjuk be, ahogyan eljutottak hozzánk, és ekképpen tanulmányozzuk őket a következő évszázadok kontextusában. Amennyiben a kollektív emlékezet valóban a múlt rekonstrukciója, és a régi történetek leírását a jelenkor szellemi szükségleteihez és hitvilágához igazítja – mint ahogyan ezt valljuk is –, úgy az eredeti tények ismerete valójában másodlagos, sőt teljesen szükségtelen, hiszen a múlt realitása nincs jelen.”

Térjünk vissza azonban Rómához: Halbwachs konceptuális eszközehez folyamodva megállapíthatjuk, hogy Augustus propagandája jó részét a város első időszakára vonatkozó kollektív emlékezetre alapozta, illetve arra, ahogyan a városalapítást abban az időben elképzelték. Mindemellett úgy tűnik, mintha a *conditor* személyiségétől elbűvölt modernek negligálták volna az Augustus emlékezetpolitikájaként aposztrofálható jelenség egyéb aspektusait, és ezáltal figyelmen kívül hagyták, hogy az első király mellett utódai szintén markáns helyet kaptak a princeps honfitársai számára kialakított imázsában. Ezt a jelenséget kíséreljük meg itt kifejteni, azonban előtte körvonalazzuk a módszertant. Kettős nehézséggel állunk szemben: hogyan azonosíthatók Augustus szándékai, főként önéletrajza hiányában,¹⁰ továbbá hogyan ismerhető meg a római kollektív emlékezet tartalma a Kr. e. 1. század vonatkozásában? Anélkül, hogy megkérdőjelezhetetlen következtetéseket vonnánk le, kutatásunkat két munkahipotézisre alapozzuk, amelyek azonban az ésszerűség alapján tarthatónak tűnnek. Az első hipotézis alapján a princeps szándékai felfedhetők uralkodói önéletrajzi összefoglalójából, amelyet röviden *Res gestae*¹¹ néven ismerünk. Hiszen már a felirat legelső, a köztársaság restaurációja mellett döntő Octavianus ifjúkorát kiemelő szavai is rejtett párhuzamra utalhatnak Romulusszal,¹² aki mindössze egy évvel volt fiatalabb, amikor Rómát alapította. Második hipotézisként feltételezzük, hogy a római uralkodók története Livius feldolgozásában – mind pontossága, mind az összkép szempontjából – hitelesen ábrázolja Augustus kortársainak a Róma alapítását idéző kollektív reprezentációit; az *Ab Urbe condita* szerzője itt tehát kevésbé teljes jogú történetíróként, sokkal inkább a kollektív emlékezet szövívőjeként szerepel: a jelenséget ő körvonalazta, de nem ő találta ki. Két hozzáadott tanúságtételhez is folyamodhatunk: egyrészt Augustus forumához, amelynek megépítésére a princeps különös figyelmet fordított,¹³ tehát az épületegyüttes a római kollektív emlékezet augustusi illusztrációjaként értelmezhető; másrészt a princeps Suetonius által megfogalmazott életrajzához azon részleteiben, amelyek megfelelő forrásokon alapulnak.¹⁴

Feltételezve tehát, hogy Augustus tudatosan azonosította önmagát Romulusszal, ugyanakkor *ex hypothesi* megkockáztatva, hogy ez nem az egyetlen eset, először szeretnék kitérni az ún. „numaikus”¹⁵ modellre, megvizsgálva a princeps Numa királyra történő világos és tudatos utalásait. Ebből a szempontból célszerű felidézni a második király uralkodásának legfontosabb jellemzőit. Közismert, hogy Numát éppolyan békésnek állítják be, mint amilyen harcosnak jellemzik elődjét. Mindenekelőtt a római vallás alapítójaként, vagy még inkább

megszervezőjeként említik: őt magát is „beiktatták” a Capitoliumon; ő az, aki a térben kijelöli a szentélyek helyét a Városban, és időben meghatározza az áldozati és szertartási napokat, például az Argei ünnepet. Megalapítja a papi testületeket, első sorban a Pontifex Maximus intézményét, de nevéhez fűződik a *flamen Dialis*, a Vesta-szüzek és a Saliusok rendjének létrehozása is; olyan istenségeknek hódol, mint Janus – akinek szentélyt is emelt –, Iuppiter Elicius az Aventinuson, vagy éppen a Camenák és Fides. Augustus vallási tevékenységét vizsgálva¹⁶ megállapíthatjuk, hogy markánsan monarchista jellege van: a modern kori kutatások jól rávilágítottak az államvallás működésére a köztársaság idején, még ha az ókori szövegek hallgatnak is a témáról.¹⁷ Egy kimondatlan, de mindig betartott szabály szerint egy személy nem tölthetett be többféle vallási funkciót; egy másik, az előbbit kiegészítő előírás szerint pedig egy család tagjai azonos időszakban nem viselhetek több tisztséget ugyanabban a papi *collegiumban*. Mindazonáltal látható, hogy Augustus nem tartotta tiszteletben e két köztársasági alapelv egyikét sem. Elég, ha saját kijelentéseire utalunk vissza: *Pontifex maximus, augur, XVvirum sacris faciundis, VIIvirum epulonum, frater arvalis, sodalis Titius, fetialis fui* („Pontifex maximus, augur, a kultusz felügyeletére rendelt 15 tagú bizottság és a héttagú epulo-testület tagja, frater Arvalis, sodalis Titius és fetialis voltam” – *RG* 7. 3). Gondosan ügyelt arra is, hogy a hozzá közel állók az összes fontosabb papi testületben részt vegyenek. Vallási rendelkezései ezért inkább hasonlíthatók egy uralkodóéhoz, mint egy *magistratus*éhoz. Ebből a szempontból hangsúlyozandók a Numa tevékenységével kapcsolatos párhuzamok: jól ismert a tény, hogy Augustus kiemelt figyelmet fordított a *flamen Dialis* tisztségre, amely betöltetlen maradt, amióta Sulla eltávolította onnan a fiatal Caesart.¹⁸ Suetoniusnak köszönhetően (*Augustus* 31) tudjuk, milyen precízen ügyelt arra, kit vegyenek fel a Vesta-szüzek rendjébe, amellyel az arisztokrácia már nem törődött. A Saliusokat illetően a *Res gestae* szerzője megjegyzi (10. 1), hogy ezek szent himnuszokban is megéneklék a nevét, továbbá közismert, hogy ő maga választott rezidenciának egy olyan helyet, amely közel esett a *curia Saliorum* papi testületéhez.¹⁹ A Janus-szentély bezárásával kapcsolatos következetessége – a *Res gestae* szerint a *condita urbe bis omnino clausum fuisse prodatur memoriae* („a hagyomány szerint születésem előtt a város alapításától fogva mindössze kétszer volt zárva”, *RG* 13, ford. Borzsák István), Suetonius megfogalmazása alapján a *condita urbe ante memoriam suam* („Róma alapításától az ő uralkodása kezdetéig”, 22. 1, ford. Kis-Kopeczky) – mindenképpen újabb numai vonás: uralkodása alatt erre háromszor került sor, holott az addigi egész római történelem során mindössze kétszer volt rá példa.

Augustust mindenekelőtt vallási tevékenységének együttese – mind a tér, mind az idő strukturálása – teszi az új Numává: Romulus utóda arról híres, hogy különválasztotta az ünnepnapokat a mindennapoktól, Caesar követője pedig új ünnepségeket vezetett be, mintegy visszahozva a negyvenöt ünnepből álló régi *dies feriales*eket, amelyeket vörössel jegyeztek fel a hivatalos naptárakba, és amelyek rendkívül megszorodtak uralkodása alatt. Természetesen a naptár valódi reformját Caesar hajtotta végre, akinek emlékét az ötödik hónap örzi, de az addig *Sextilis*ként ismert hatodik hónapnak adva a nevét Augustus is valamelyest hasonulhatott fogadott apjához.²⁰ Szintén a Numa-párhuzam fényében kell értelmezni a Város szentélye-

inek grandiózus restaurálását, amelynek végrehajtóját Livius így jellemezte: *templorum omnium restitutorem ac conditorem* („valamennyi templomnak alapítója vagy újjáépítője”, IV. 20. 7, ford. Kis Ferencné). A *Res gestae*, mint tudjuk, kilencvenkét szentélyt említ (20. 4), és ez bizonyítja, hogy a művelet a város összes fontosabb templomát érintette. Valóban csekély számban fordul elő, hogy egy ásatás során előkerült római szentély ne viselne magán az augustusi kortól datálódó, olykor egészen markáns beavatkozás jegyeit.²¹ Véleményem szerint éppen a numai optika adhat magyarázatot az egyes kommentátorok által felvetett kérdésekre, tudniillik a *facere* („készít, létrehoz”) ige használatára a végrehajtott munkálatok említésénél (19. 2): az épületek már Augustus uralkodása előtt álltak, de ő teljesen felújította ezeket.²² A felsorolásban a valóban a princeps által emelt Apollón-templommal és a Divus Iulius-szentéllyel, illetve a később említett Iuppiter Tonans templomával együtt ott találjuk a Lupercal-barlangot, valamint Quirinus, Minerva, Iuno és az aventinusi Iuppiter Libertas templomát, a Via Sacrán található Lares- és a Velia-dombi Penates-szentélyt, továbbá a Iuventas és a palatinusi Magna Mater templomának említését, és ezen építmények már jóval Augustus előtt léteztek. Suetonius egyébként pontosabban fogalmaz, amikor a princeps utasítására emelt építmények vonatkozásában megelégszik a Mars Ultor-, az Apollo- és a Iuppiter Tonans-szentély megemlítésével (29. 1).

Figyelembe véve széleskörű vallási tevékenységét, nyilvánvalóvá válik, hogy Augustus kiemelt értéket látott a főpapi funkcióban, amelyet ugyanakkor csak Lepidus halála után szerzett meg. A tisztséget a hagyomány szerint Numa alapította, így Augustus a római vallás rendszerezőjeként a második Numaként tartható számon. Ez természetesen tiszteletadás volt Caesarnak, akinek szintén szándékában állhatott hasonlítani Róma második királyához. Igaz, ha összehasonlítjuk a Numával kapcsolatos liviusi címkét – amely véleményem szerint a Róma második uralkodójáról őrzött korabeli kollektív emlékezet viszonylag pontos összefoglalása – Suetonius szövegével, akkor feltűnik egy sor, vélhetően Numa korából származó templom, amelyek esetében nem említenek augustusi beavatkozást. Ez a szám azonban csekély, és akár forrásaink hiányosságának is betudható. Összességében véve a Numa vallási alakjára történő utalás rendkívül fontos szerepet játszik Augustus emlékezetpolitikájában: közvetlen bizonyítékok híján is feltételezhetjük, hogy kortársai is tudatában voltak ennek, amennyiben az dekódolható módon jelent meg.

Ugyanakkor egyértelmű, hogy a második királyra történő visszaütés nem zárta ki a hivatkozást az elsőre: mivel nem a realitás, hanem az emlékezet talaján mozgunk, a két referencia kiválóan egymásra épülhetett, sőt fogalmazhatunk úgy, hogy egy hullámhosszon mozoghatott. Ha például a Palatinus-domb délnyugati részét illető lakhelyválasztás romulusi vonás – a hagyomány szerint a *conditor* (alapító) is oda építette házát –, egyértelműen a Numa-kapcsolatot erősíti Augustus azon döntése, hogy saját otthonában felállítson egy Vesta-szentélyt a Pontifex Maximus kötelességeinek ellátásához.²³ Hasonló kettősség lelhető fel Augustus nevének megválasztásában: értelemszerűen Romulusra asszociál, és ebben a viszonylatban jelentőséggel bír a szenátorok első javaslata, amely a *conditor* nevére vonatkozott. Ugyanakkor a név utal az isteni kiválasztottságra és a szakralitásra, amelyet a princeps kortársai szá-

1. kép. Octavianus aureusa. Róma, Kr. e. 28.
London, British Museum

mára Numa alakja jelenthetett. Nem bizonyítja-e vajon önmagában Livius utalása (I. 18), hogy a római kollektív emlékezet szerint a királyságba való beiktatás, amely nem egy predesztinált személy veleszületett adottságán, hanem egy (jóslatkérést magában foglaló) speciális rítuson alapul, elsősorban Numa, és nem Romulus jellemzője? Ehhez persze ismernünk kellene a történetíró e részre vonatkozó forrásait, és megbizonyosodnunk afelől, hogy nem fantáziájának szüleménye (amit nem hinnék), azonban valószínűsíthető, hogy az *Augustus* név a Kr. e. 1. század végén egyaránt felidézte Numa és Romulus alakját. Ugyanakkor a princeps meg akart felelni a politikai imázs egyéb jellemzőinek is, és álláspontot szerint ezek sokkal inkább utalnak a második királlyal kapcsolatos kollektív emlékezetre, mint Romulusra. Az egyik ezek közül a *iustitia*, amelyet a korabeli irodalmi források Numa legfontosabb erényei közé soroltak; ahogy Livius fogalmaz: *inclita iustitia religioque ea tempestate Numae Pompili erat* („[a]z idő tájt szélteben-hosszában Numa Pompilius igazságosságáról és jámborságáról beszéltek”, I. 18. 1), és ahogy Cicerónál is szerepel: *amoreis [= Romanis] otii et pacis iniecit quibus facillime iustitia et fides conualescit* („[e]lültette bennük a nyugalom és a béke szeretetét, melyek révén a legkönnyebben erősödik az igazságosság meg a becsületesség”, *Az állam* II. 26, ford. Hamza Gábor). Augustus demonstratív lelkesedése, amellyel a *iudex* szerepkörét ellátta, Suetonius számára is jól ismert: *Ipse ius dixit assidue... dixit autem ius non diligentia modo summa sed et lenitate* („Maga is kitartóan ült törvényt [...]. Nemcsak nagy alaposággal, de legalább akkora jóindulattal ítélkezett”, 33). Az életrajz Augustusra vonatkozó szavai elkerülhetetlenül felidéznek Livius Numával kapcsolatos megfogalmazását: *urbem novam conditam vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de integro condere parat* („[a]z erőszakkal és fegyverrel alapított új várost birtokába véve Numa most a jog, a törvény s az erkölcs alapján készült újból alapítani”, I. 19. 1). „Az erőszakkal és fegyverrel alapított város” ugyanúgy értelmezhető az új Caesar legiói által elfoglalt városként, amely onnantól története új szakaszához érkezett.

Itt az újonnan felfedezett aureusra (arany érme, 1. kép) is gondolunk, amelyen a *leges et iura p. R. restituit* felirat olvasható, és rövidítéséből genitivusra vagy dativusra gyanazkodhatunk („a római nép törvényeit és jogait helyreállította / a törvényeket és jogokat a római nép számára helyreállította”).²⁴

Numa tehát afféle elő-Augustus, és Augustus az új Numa. A *leges* és *mores* (törvények és szokások) – azaz a *morest* reformáló *leges* – vonatkozásában óhatatlanul is eszünkbe jutnak az Augustus által mindenki ellenében megalkotott, fényűzést korlátozó vagy házassági törvények, amelyekre a *RG* is utal (8. 5). Cicero szerint Numa törvényhozói tevékenységének célja nem más volt, mint hogy békét hozzon a rómaiaknak, Livius megfogalmazásában pedig a második király a béke felé fordult, mint ahogy Romulus a háború felé: *ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt* („[i]ly módon két, egymást követő király más-más módon, egyik a háború, másik a béke eszközével növelte nagyra az államot”, I. 21. 6). Az első két királyra vonatkozó ige pedig egyértelműen az *Augustus* névre utalhatott: így a Romulus–Numa-örökség pontosan megfelel a Caesar–Augustus párnak! Ez utóbbit szintén Livius írja le a Numának szentelt részletben: *post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta* („Augustus Caesar..., midőn az actiumi csata után szárazföldön és tengeren kivívta a békét”, I. 19. 3). Amennyiben ez a szöveg valóban Kr. e. 27. és 25. között íródott – amire éppen e sorokból lehet következtetni –, úgy kiválóan alkalmazható a későbbi helyzetre is, amikor a szenátus Kr. e. 13. július 4-én határozatban megszavazza az Ara Pacis Augustae megépítését. Az oltárt Kr. e. 9. január 30-án szentelik fel. Úgy tűnik, az építmény jellemzői a kortársakat a numai perspektíva felé orientálták: a szentély a római közösség első időszakára jellemző régi, rusztikus faoltárok mintájára készült. Az aranykorra történő utalás, amelyet gyakran felvetnek²⁵ az alkotás modern értelmezői, meglátásom szerint nem zárja ki a numai interpretációt, főleg amennyiben az oltár jobb oldalánál található szakállas alak, aki a Penates-szentélynél hoz áldozatot, nem Aeneas, ahogyan eddig képzelték, hanem maga Numa, amint egy néhány évvel ezelőtti hipotézisben felmerült.²⁶ A fentiekből levonható az előzetes következtetés, miszerint Augustus emlékezetpolitikájában és külső imázsának felépítésében nemcsak Romulusra, hanem Numára is majdhogynem azonos mértékben hagyatkozott.

De vajon meglegedett-e ennyivel? Mi volt a helyzet Róma többi királyával, a római hagyomány és kultúra emblematicus alakjaival a Város első korszakából? Ami a következő két uralkodót, Tullus Hostiliust és Ancus Marciust illeti, a princeps emlékezetpolitikájának rájuk vonatkozó utalása látszólag kevésbé markáns jeleket mutat, mint elődeik esetében. Véleményem szerint azonban nem kevésbé fontos szerepet töltenek be: a római kollektív emlékezet, amint erről Cicero (*Az állam* II. 31) és Livius (I. 22. 4 és 24. 4) is tanúskodik, Tullus Hostiliusnak tulajdonítja a *ius fetiale* (a népek közötti érintkezésre vonatkozó szakrális szabályok összessége) megalkotását; természetesen egyéb hagyományok is léteztek, amelyeket olykor Numától vagy akár Ancus Marciustól eredeztettek, amint alább látni fogjuk. Közismert, milyen tüntető formalizmussal fordult a princeps a *fetialisokhoz* (a *ius fetiale*t felügyelő római papság) Kr. e. 32-ben, hogy hadat üzenjen Egyiptomnak és Kleopátrának:²⁷ a ceremóniának köszönhetően irgalmasságot és lelkiismeretességet tanúsíthatott, miközben arra törekedett, hogy *bellum iustumként* (jogszerű háborúként) állítson be valamit, ami nem volt más, mint egy kegyetlen polgárháború utolsó szakasza. A Romulusnak tulajdonított, de a *fetialisok* egyik székhelyeként funkcionáló kis Iuppiter Feretrius-szentély res-

taurálása²⁸ kétségkívül illeszkedett a képbe. És még egy fontos mutatója van Augustus emlékezetpolitikájának Róma harmadik királyára vonatkozóan, és ez a kiemelt figyelem, amelyet a princeps a *sacra Albana* szertartásaira fordított: amint ezt korábban már bizonyítani próbáltam,²⁹ a *feriae Latinae* (a latin városok szövetségi ünnepe) rítusairól van szó, amelyeket az augustusi rezsim rendkívüli buzgalommal ünnepelt. Erről Livius is tanúskodik az *in monte Albano* ceremóniák részletes leírásánál. Ide sorolhatjuk-e tehát azt a ceremóniát, amelyre – Rómától a Mons Albanusig és Laviniumig – minden évben sor került, és amelyben az állam legmagasabb tisztviselői Róma eredetmítoszt mutatták be?³⁰ Értelemszerűen nem, hiszen a rituálé már Augustus előtt elterjedt: kizárólag a princeps lelkiismeretességét kell kiemelnünk, amellyel ügyelt annak megtartására.

Ami Ancus Marcust illeti, Augustus valószínűleg két párhuzamot kereshetett: ha valóban igaz a feltételezés,³¹ hogy az uralkodása alatt kiadott *Annales maximi* (a Pontifex Maximusok feljegyzései) szövegében jelentős – inkább átírásnak nevezhető – módosításokat hajtottak végre, úgy Augustus lépéséhez az a hagyomány szolgálhatott modellként, amely szerint a főpapi évkönyv első megjelenése a negyedik király idejében valósult meg (Livius I. 22. 2) – kivéve, ha már magát a legendát is arra az alkalomra találták ki. A második párhuzam a *rerum repetitio*t (elégtétel-követelés) érinti: alkalmazásának elterjedését a liviusi szöveg Ancusnak tulajdonítja, még ha előde vezette is be. Az ilyesfajta ellentmondást nem Liviusnak róhatjuk fel: a hagyományból ered, amelynek elemeit a történetíró kronológiailag dolgozta fel. Céljaink szempontjából leginkább az a lényeges, hogy a *ius fetiale*hoz folyamodva Augustus a kortársai számára egyszerre jelenhetett meg új Tulliusként és Ancusként.

Augustus ugyanakkor nem elégedett meg egy olyan emlékezetstratégiával, amely az első hét római király közül csak néhányra korlátozódik, hanem megvizsgálta az utalások összességét, amelyeket a római kollektív emlékezet velük kapcsolatban felhozhatott. A királyok között burkoltan még Tarquinius Superbus is megjelenik: amikor a *Res gestae* szerzője megemlíti (22. 2) a Százados játékokat, Rómában sokan tudják, hogy a ceremónia megalapítójának Valerius Publicolát tartották, a római történelem első konzuljának társát, és ekképpen Superbus egyik legyőzőjét.³²

A legvalószínűbb párhuzamok Róma két első uralkodóján kívül a három utolsót érintik, azaz Servius Tullius és a két Tarquiniust. Suetoniusnak köszönhetően (*Augustus* 2) tudjuk, hogy a *gens Octavia* Tarquinius Priscustól származtatta nemesi rangját: neki köszönhetően kerültek a római szenátusba a másodrangú családok sarjai közé, majd Servius Tullius uralkodása alatt emelkedtek patríciussá, mielőtt visszasüllyednek a sötét plebejusi létbe. Számunkra nem lényeges, hogy ezek a népi hagyományok történelmileg megalapozottak voltak-e vagy sem (noha személyesen az előbbi álláspont híve vagyok). Ami lényeges: ez az epizód legalábbis azt bizonyítja, hogy még Augustus családjában is léteztek hasonló elképzelések, így minden nehézség nélkül el lehet ismerni, hogy e család örököse, mihelyt elérte a hatalom legfelsőbb szintjét, ha nem is akart feltétlenül hagyományt teremteni, arra mindenképpen támaszkodni kívánt. Természetesen nem ugyanazt jelenti egy király közreműködésére hivatkozni a családtörténetben, mint

egyfajta személyes azonosulást sugallni az adott királlyal, de mivel – ismételtelen – egy adott ideológia és imaginárius rendszer keretein belül mozgunk, és nem a realitásban, a kettő határai elmosódnak.

Kezdjük a Tarquiniusokkal, illetve elsősorban Tarquinius Priscusszal, hiszen érthető módon Augustusnak egyáltalán nem állt érdekében, hogy Superbushoz hasonuljon. Erre a capitoliumi Iuppiter-szentély *Res gestae* (20. 1) által említett helyreállítás az egyik első utalás. Ugyancsak eszünkbe juthat Augustus tisztelete a Sibylla-könyvek iránt, ami kétségkívül Róma ötödik királyához teszi őt hasonlóvá; miután kivonta a nép körében forgó próféciagyűjteményeket, a Sibylla-könyvek előtérbe kerültek.³³ Először kiiktatta belőlük a kétes részeket, majd Apollón szobra alá helyezte őket az istenségnek a Palatinuson emelt szentélyben, amely – a nevét viselő Forum mellett – uralkodásának egyik legfontosabb építészeti szimbóluma. Mint általában tevékenysége során, ebben is fellelhető vissza-utalás, újrakezdés, az eredeti folyamatok új alapra helyezése, azonban a hagyományok saját előnyére történő felhasználásával Augustus nem új Tarquiniusként mutatkozik be, hanem a Róma ötödik királya által nyújtott implicit *exemplum* mentén cselekszik. Ebben az értelemben figyelemre méltó a jelentőség, amelyet Augustus az Agrippa által vezetett városrendezési munkálatoknak tulajdonított, elsősorban a vízvezetékek vonatkozásában: vajon a korabeli rómaiak nem értelmezheték-e ezeket úgy, mint az első királyok intézkedéseinek felidézését az *Urbs* lakóinak jóléte érdekében? Augustus új Tarquiniusként szabályozta az orákulumok kommunikációját az istennel, miközben a nagy városi munkálatok elrendelésével javította a rómaiak mindennapi komfortját. Különösen úgy tűnik, hogy a legfontosabb műve, amelyet helyesen vagy tévesen a Tarquiniusoknak tulajdonítanak, azaz a Cloaca Maxima, Augustus alatt esett át jelentős átépítésen, amelyet Agrippa irányított.³⁴ Ami a *Res gestae* hallgatását illeti a munkálatokra vonatkozóan, a következő állapítható meg: még ha az augustusi szöveget nem is tekinthetjük irodalmi remekműnek (noha sokan annak szeretnék látni), eléggé egyértelmű, hogy a szennyvízelvezetés túl „piszkos” téma volt – a szó latin értelmezésében – ahhoz, hogy egy ilyen nagyra törő szöveg részévé váljon. Ebből a szempontból a Város vízvezetékei javításának említése (20. 2) a helyettesítő téma szerepét töltötte be.

Az első Tarquiniusra vonatkozó asszociációkon túl a *Res gestae* szövege, és még inkább Augustus cselekedetei még többet utalnak utódjára, a „jó király” Servius Tulliusra. A *Res gestae* szerzője valóban részletesen számol be censori szerepéről, amely köztársasági értelemben is felfogható, mivel olyan *magistratusi* hivatalról volt szó, amely csak a Kr. e. 5. század közepén nyerte el végső formáját. Ugyanakkor véleményem szerint nehéz nem észrevenni az utalást arra a királyra, aki a hagyomány szerint elsőként vezette be a *consust*. Livius így jellemezte a hatodik király reformatori tevékenységét: *censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent* („[b]eveztette ugyanis a *consust*-t, a jövőbeli birodalom legüdvösebb intézményét, amelynek révén az állami kötelezettségeket akár háború, akár béke idején nem személyenként osztották szét, mint annak előtte, hanem az illető vagyoni helyzetének megfelelően”, I. 42. 5). Maga Augustus a következőket írta: *Lustrum post annum alterum et quadragen-*

simum feci [...]. Tum iterum consulari cum imperio lustrum solus feci. („Előzőleg 42 éven át nem volt *lustrum*. [...] Másodízben consuli hatáskörben, egyedül tartottam *lustrumot*,” *RG* 8. 2 és 3). A princeps összesen három népszámlálást rendelt el, és ezek számszerű eredményét minden esetben közli; két alkalommal rajta kívül még egy *censor* tevékenykedett – a társuralkodó Agrippa, illetve fia, Tiberius személyében –, a harmadik esetben, amint saját maga is kiemeli, egyedül volt: az első *lustrum* előtti hosszú időszak, a procedura háromszoros megismétlése, a censori hatalom egyedülként való végrehajtása a második népszámlálásnál – íme egy sor jellemző, amelyek szerepeltetése az augustusi *consust* merőben új, egyfajta királyi aurával körülvett alapokra helyezi, és ez önmagában is Servius Tulliusra utal vissza. Livius (I. 42. 5) szövege – *rem saluberrimam tanto futuro imperio* („a jövőbeli birodalom legüdvösebb intézményét”) – minden valószínűség szerint a Kr. e. 28-ban rendezett nagy népszámlálást idézi, amely vélhetően nagyon közel állt időben e formula megfogalmazásához.

A princeps által tudatosan alkalmazott, Servius Tulliusra vonatkozó párhuzamként értelmezhető a „királyok idejéből származó érmék”³⁵ szétosztása a Saturnaliák során, és egy új hipotézis szerint ezek valódiak lehetnek. Ezzel elérkeztünk a hatodik – *Servius rex primus signavit aes* –, illetve a második királyhoz, ugyanis egyes hagyományok szerint az első pénzváltási rendszert Numa vezette be.³⁶

Ezenkívül egyéb, még nyilvánvalóbb párhuzamokat is számon tarthatunk Augustus és Servius között: bármilyen jogi és intézményes alapja is volt, az *Urbs* Kr. e. 7-ben lezajlott teljes átszervezése³⁷ átfogó jellegét és gyorsaságát tekintve inkább királyi, mint köztársasági jegyeket viselt magán. Úgy vélem, ennek tükrében kell értelmezni a hagyományt,³⁸ amely szerint a város prefektusi tisztsége – újdonsága ellenére – romulusi eredetű: az emlékezet manipulálása segítségével az új adminisztrációt a *conditor Urbis* (városalapító) kiváltságos imázsával ruházhatták fel. És ez még nem minden: a városi *magistratusi* rendszer új adminisztratív kartográfiával párosult, amely tizennégy *regióra* osztotta a várost. Álláspontom szerint az új területi egységek elnevezése közvetlen utalás Servius Tullius királyra, aki négy *regióra* – Suburana, Esquilina, Collina, Palatina – osztotta a várost. Livius szerint (I. 43. 13) a király tribusoknak nevezte a vonatkozó részeket (*partes eas tribus appellavit*). Varro (*De lingua Latina* V. 181) azonban *regiókról* beszél, és az általánosan elfogadott vélemény szerint az autentikus elnevezést alkalmazta.

A római hagyomány³⁹ ezenkívül mind a hatodik királyt, mind elődjét a várost körbevevő jelentős védelmi rendszer kiépítőjeként tartja számon: *aggere et fossis et muro circumdat urbem* („sáncokkal, árkokkal és fallal vette körül Rómát”, Livius I. 44. 3). Ahol falat emelnek, ott városkapuk is épülnek, ezeket Livius valóban csak futólag említi, azonban ez magától értetődő: meglétüket irodalmi forrásokon kívül régészeti feltárások is bizonyítják, és ez utóbbiak tanúsága szerint a kapukat Augustus korában – kétségkívül a princeps parancsára – jelentősen felújították.⁴⁰ Az *Urbs* folyamatosan terjeszkedett, és egymillió lakosával nem volt szüksége új falakra, amelyek rekonstrukciója teljesen felesleges, sőt kontraproduktív lett volna. A falak kapuinak helyreállítása – diadalívek formájában – elég volt ahhoz, hogy szorgalmazójuk új Servius Tulliusként tűnjön fel.

2. kép. Az arles-i *clipeus virtutis*

Ugyanebben az értelemben a vallási jellegű épületek hálózatának megújítása, az útkeresztezések oltárainak restaurációja, illetve Augustus nevének társítása a Lar-kultuszhoz szintén új Serviusként jeleníti meg a princeps: elég felidézni a halikarnassosi Dionysioszt, aki szerint e hagyományt a hatodik király alapította.⁴¹

Mindezek értelmében tehát egy olyan uralkodóval állunk szemben, aki kortársai kollektív emlékezetét felhasználva, szándékosan akart, ha nem is azonosulni, de hasonlóvá válni az általa vezetett közösség régi uralkodóihoz: a királyok létezése, vagy a rómaiak által nekik tulajdonított cselekedetek hitelessége adott esetben mellékes. Ugyanakkor igaz, hogy Augustus emlékezetpolitikája nem korlátozódott a római királyokra: a Forum példája mutatja, hogy politikájában felhasználja mind a királyság előtti, mind az azt követő *exemplumokat*, akár Aeneasról vagy Alba királyairól van szó, akár a *virī triumphales*-ről:⁴² ezek közül Camillus vagy Scipio Africanus a principatus számára referenciaszerepet tölthetett be, amint Livius is tanúskodik erről. Az Augustus által folytatott emlékezetpolitika a köztársasági imperializmus magasztalására is irányult: a győzelmek és a hadiszákmány ismételt leírásának köszönhetően válik a *Res gestae* afféle irodalmi trófeává, a *congeries armorum* írott ekvivalensévé, akár a csatatéren az ellenségtől begyűjtött és az istenek számára felajánlott zsákmány. A *RG* szintén részletesen kitér a római történelem plebejusi oldalára, elsősorban a tribunusi hatalomra és a princeps saját érdemeire, amelyeket gondosan leír és értékeli.⁴³ Ha a római királyságra való utalás nem is szerepel kizárólagos jelleggel az augustusi rezsím emlékezetpolitikájában, mindazonáltal a princeps imázsának kiépítésében egyik periódus sem jelent meg ennyire állandó és kiteljesedett jelleggel. Akár az uralkodó nevének megválasztásáról, akár vallási szerepéről, rezidenciájáról vagy az *Urbs*ban végrehajtott városépítő tevékenységéről van szó, a római királyokra történő utalás mindig jelen van.

Honnan ez a módszeresség, amely első látásra oly kevésbé kompatibilis a római politikai élet egyik alapját képező *odium regni* (a királyság iránti gyűlölet) filozófiájával? Egy ideológia valódi szerepe nem a valóság értelmezése, hanem annak átalakítása: akárcsak elődei vagy utódai, a modernek által Róma első császáranak nevezett Augustus is őszinte csodálattal viseltetett Nagy Sándor iránt, akinek képmása megjelent – még ha nem is központi helyen – az augustusi Forumon.⁴⁴ Ugyanis a Marcus Antonius által Róma számára elképzelt győzedelmeskedő rezsim valódi modellje sokkal inkább a hellénisztikus monarchiákból eredeztethető, mint a római királyságból, amely addigra már az ősidők ködébe veszett, de emléke mégis meggyőző volt, mindenki számára ismerős és része a rómaiak alapvető kulturális örökségének. Így a római királyok kollektív emlékezetére történő visszautalásnak köszönhetően Augustus túlléphetett a köztársasági jogszerűsége vonatkozó hivatalos diskurzuson, és a rezsím monarchista, hellénisztikus fordulatát az ősi helyi hagyományokhoz való visszatérésként mutathatta fel.

Úgy vélem, ezen emlékezetpolitika fényében interpretálható a következő ismert epizód (*RG* 34. 2), amelyet a princeps környezetével együtt kétségkívül gondosan előkészített: ez a szenátus híres, Kr. e. 27. januári ülése, amikor is Augustusnak erénypajzsot (*clipeus virtutis*) adományoztak, amelyre fel voltak vésve a szenátorok által elismert vagy a princepsnek kívánt tulajdonságok. Az epizódban könnyen felfedezhető az isteni pajzs, amely a monda szerint Numa király számára hullott alá az égből, és amelyet azután tízenkét példányban készítettek el.⁴⁵ Az arles-i pajzs⁴⁶ – nem is szólva a római Mauzóleumban és a Potenzában talált töredékes példányokról – nem bizonyítja, hogy az ősi pajzshoz hasonlóan az Augustusé is reprodukálható volt? (Vö. 2. kép.) A rajta olvasható írás pedig visszautalt az alapítók emlékezetes alakjaira: a *virtus* új Romulusszá, a *clementia* új Caesarrá tette meg viselőjét. Caesar ugyan nem volt király, de az önreprezentációban a kortárs történelem is szerepet kellett hogy kapjon, különösen, hogy a tárgy viselőjének és az egész rendszer alapítójának atyjáról van szó. A *iustitiában* a második Numát lehet felismerni, a *pietas* pedig kétségkívül új Aeneasszá, de új Numává is teszi Augustust.

Mint látható, az eddigiekben felvázolt értelmezés ellentétben áll a szokásos elemzésekkel: figyelembe véve a régebbi Rómával kapcsolatos legtöbb mű keletkezésének időszakát (Kr. e. 1. század), igyekeztem bemutatni a korszak hatását, amelyben maguk e szövegek vagy közvetlen forrásaik íródtak.⁴⁷ A Livius első könyvének R. M. Ogilvie-től származó, széles körben ismert kommentárja⁴⁸ ugyan felfedi az itt vizsgált analógiák legtöbbjét, ám ezt, mondjuk így, fordított logikával teszi: mintha a római királyokkal kapcsolatos hagyomány modellje Augustus tevékenysége nyomán formálódott volna. Az ilyesféle megközelítés nem alaptalan, de véleményem szerint nem ismeri fel a római eredetmítosz konstans elemeit, amelyek legalább a Kr. e. 4. századig vezethetők vissza. Ezért célszerű megvizsgálni, hogy egy egész korszak, egy valódi társadalmi és kulturális forradalmat átélő új rendszer miért egy kialakult és mindenki által ismert kollektív emlékezetű elemre alapozta modelljét, amely a maga látens módján egyszerre közvetített rejtett és nyílt üzenetet.

Mindemellett Augustus nem az első római volt, aki a múltat újjrahangofta: Iulius Caesar – végül elmaradt – megkoronázá-

sának epizódja a Lupercalián például azt bizonyítja, hogy már elődje is ezen az úton indult el.⁴⁹ Ezt megelőzően a romulusi Palatinust rezidenciául választó Lutatius Catulus is érdeklődést tanúsított a Curia Saliorum területén állítólag megtalált szent ereklye iránt, ami szintén előrevetíti az eredetmítosz augustusi felhasználását.⁵⁰ A közelmúlt ásatásai valóban feltárták, hogy a vezető római elit már a korai időkben berendezkedett a domb e részén: a terület legalább a Kr. e. 6. századra visszamenően tartható számon kedvelt lakóhelyként, és ez elsősorban azzal magyarázható, hogy egy sor helyszín és hagyomány fűzte a város eredetéhez.⁵¹ A római eredetmítosznak tehát egész történelme van, amely sokkal ősbibb múltra tekint vissza, mint azt általában vélik. Mindez felveti az emlékezet és a történelem valamiféle összehangolásának lehetőségét, de ez már kívül esik elemzésünk keretein. Ami a királyi Rómára vonatkozó emlékezet felhasználását illeti, Augustus, uralkodásának idő-

tartama és politikájának szisztematikusság jellege miatt, mindenképpen kiemelt példaként tartható számon.

A történelmi idő tényeivel és egységével a kollektív emlékezet plasztikussága és poliszémiája állítható szembe. Ez utóbbinak köszönhetően reménykedhetünk, hogy nemcsak azt ismerjük meg, „ahogyan valójában történt” – ami Ranke óta a történelem klasszikus meghatározása –, hanem azt is, ahogyan erről kollektíven gondolkodtak. Augustusnak a római királykori hagyományokra történő folyamatos visszautalásokkal sikerülhetett elfogadtatnia a közvéleménnyel kvázi monarchikus hatalmi berendezkedését: „a legfőbb hatalom közös egyetértéssel rá ruházott birtokában” (RG 34. 1) Augustus esetében a kollektív emlékezet nem csupán a történelem *post eventum* eredménye, hanem annak elsődleges forrása is.

Szelivánov Júlia fordítása

Jegyzetek

A tanulmány az *Augustus 2000* konferencián 2014. szeptember 23-án elhangzott előadás írott változatának magyar fordítása. Az eredeti francia szöveg az *Acta Antiqua* 2015-ös tematikus számában jelenik meg. (A konferenciáról lásd Takács László összefoglalóját ebben a számban.) Ezúton köszönjük a szerző hozzájárulását a magyar változat megjelentetéséhez. Köszönjük továbbá Takács Lászlónak a közvetítést, Hegyi W. Györgynek pedig a magyar változathoz fűzött megjegyzéseit. (A szerk.)

- 1 Revel 2000, 127.
- 2 A hivatkozott suetoniusi szöveghely: „[A]zzal az indítványnyal szemben..., hogy Romulus nevét vegye föl, mert hisz ő a város második alapítója” (*Augustus* 7. 3, ford. Kis Ferencné és Kopeckzy Rita).
- 3 Martin 1994, II, 278.
- 4 Lásd Jacques Heurgon úttörő jelentőségű cikkét: Heurgon 1967.
- 5 Megjelent Párizsban 1984–1993 között, hét kötet, három könyvben. [Magyar nyelven válogatás: Nora 2010.]
- 6 Lásd pl. Walter 2004.
- 7 Recenzió a *Cadres sociaux de la mémoire* című kötethez: *Revue de Synthèse* 40, 1925, 73–83.
- 8 Namer 2000, 135 skk.; Namer 2004.
- 9 Idézi Namer 2000, 150–151 (az idézetek forrása: Halbwachs 2008 [1941], 2, 7).
- 10 Smith–Powell 2009.
- 11 Lásd az alábbi kommentált kiadást: Scheid 2007.
- 12 Starr 2009, 367–369 alapján.
- 13 Amint idősebb Plinius is bizonyítja: *Naturalis historia* XXII. 6. 13.
- 14 Lásd Louis 2010.
- 15 J.-P. Morel (1962) terminológiája.
- 16 Lásd elsősorban Suetonius: *Augustus* 61, illetve Scheid 2009 kapcsolódó elemzését.
- 17 E következtetések a papi kollégiumok a Kr. e. 218 és 167 közötti időszakra vonatkozó prozopográfiájából származnak, Livius alapján: lásd Beard–North–Price 2006, 112.
- 18 Lásd Rüpke 2005, III, 1574 skk.
- 19 Lásd Grandazzi 1992, 31–33.
- 20 Lásd Feeney 2007, 167–211.
- 21 Lásd Haselberger 2007, 256–265 katalógusát.
- 22 Lásd Scheid 2007, 54–57 kommentárját.
- 23 E döntésről és a terepen történő azonosításról lásd Coarelli 2012, 399–420.

- 24 J. W. Rich előadása, aki J. Williamsszel együtt először publikált az *aureusról* (*NumChron* 159 [1999], 169–213); Rich 2012.
- 25 Lásd Sauron 2000, 32 skk.
- 26 Rehak 2006.
- 27 Lásd Ferrary 1995.
- 28 Ez és a cikkben említett összes emlékmű vonatkozásában lásd *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, 1993–1999.
- 29 Grandazzi 2008, II. 517–729.
- 30 Grandazzi 2010.
- 31 Lásd Cornell 2013, I. 141–159.
- 32 Vö. Censorinus: *De die natali* 17. 10, ehhez lásd Coarelli 1997, 103 skk.
- 33 Suetonius: *Augustus* 31. 1. – A témáról bővebben lásd Andrzej Gillmeister írását ebben a számban. (A szerk.)
- 34 Lásd Palombi 2013, 144.
- 35 Suetonius: *Augustus* 75. 2; vö. Viglietti 2011, 278.
- 36 Plinius: *Naturalis historia* XXXIII. 13. 43 Serviusról; Numához lásd az előző jegyzetben említett művet.
- 37 Suetonius: *Augustus* 30. 1.
- 38 Vö. Tacitus: *Annales* VI. 11. 1.
- 39 Vö. Livius I. 44. 3; vö. még I. 38. 6 Tarquinius Priscusról.
- 40 Coarelli 1988, 58.
- 41 Suetonius: *Augustus* 31. 5 és 6; lásd még Dionysios Halikarnasseus: *Antiquitates Romanae* IV. 14. 3.
- 42 Lásd Grandazzi 2008, II. 859–868.
- 43 Vö. különösen 5, 15, 22 és 23.
- 44 Lásd Bravi 2014, 177–183 és 213 skk.
- 45 E hagyományról Livius hallgat, de Dionysios Halikarnasseusnál (*Ant. Rom.* II. 71), Ovidiusnál (*Fasti* 3. 361–392) és Plutarchosnál (*Párhuzamos életrajzok. Numa* 13) megtalálhatjuk.
- 46 Lásd a Grand Palais-ban megrendezett kiállítás katalógusát: La Rocca 2014, 112.
- 47 Lásd Miles 1995.
- 48 Ogilvie 1965. Lásd továbbá Haehling 1989.
- 49 Különösen: Nikolaos Damaskénos: *Augustus élete* 21 = F 130, kiad. és ford. E. Parmentier és F. Prometea Barone. Paris, 2011, 250–252.
- 50 Lásd Ver Eecke 2008, 114 skk.
- 51 E tendenciára és jelentőségére nagy mértékben a Palatinuson negyven éve kezdődött ásatások világítottak rá; lásd Pensabene–Falzone 2001, 115 skk. (P. Battistelli).

Bibliográfia

Források

- M. Tullius Cicero: *Az állam*. Ford. Hamza Gábor – Havas László. Budapest, 1995.
- Titus Livius: *A római nép története a Város alapításától*. I. Ford. Kis Ferencné. Budapest, 1963.
- Res Gestae Divi Augusti*. Bev. és ford. Borzsák István. *Antik Tanulmányok* 1, 1954, 323–332.
- C. Suetonius Tranquillus: *Összes művei*. Ford. Kis Ferencné – Kopecky Rita. Budapest, 2004.

Szakirodalom

- Beard, M. – North, J. – Price, S. 2005. *Religions de Rome*, ford. M. és J.-L. Cadoux. Paris, 2006.
- Bravi, A. 2014. *Griechische Kunstwerke im politischen Leben Roms und Konstantinopels*. Berlin.
- Coarelli, F. 1988. *Il Foro Boario*. Roma.
- Coarelli, F. 1997. *Il Campo Marzio*. Roma.
- Coarelli, F. 2012. *Palatium. Il Palatino dalle origini all'impero*. Roma.
- Cornell, T. J. (kiad.) 2013. *The Fragments of the Romans Historians*. Oxford.
- Déloye Y. – Haroche C. (szerk.) 2004. *Maurice Halbwachs. Espaces, mémoires et psychologie collective*. Paris.
- Feeney, D. 2007. *Caesar's Calendar: Ancient Time and the Beginnings of History*. Berkeley.
- Ferrary, J.-L. 1995. „*Ius fetiale* et diplomatie”: E. Frézouls – A. Jacquemin (szerk.): *Les relations internationales*. Strasbourg, 411–432.
- Grandazzi, A. 1992. „Contribution à la topographie du Palatin”: *Revue des Études Latines* 70, 28–34.
- Grandazzi, A. 2008. *Alba Longa, histoire d'une légende. Recherches sur l'archéologie, la religion, les traditions de l'ancien Latium*. Rome.
- Grandazzi, A. 2010. „Lavinium, Alba Longa, Roma: à quoi sert un paysage religieux ?”: *Revue de l'histoire des religions* 227, 573–590.
- Haehling, R. von 1989. *Zeitbezüge des T. Livius in der ersten Dekade seines Geschichtswerkes*. Stuttgart.
- Halbwachs, M. 2008 [1941]. *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective*, kiad. M. Jaisson et al. Paris.
- Haselberger, L. 2007. *Urbem adornare. Die Stadt Rom und ihre Gestaltumwandlung unter Augustus*. Portsmouth.
- Heurgon, J. 1967. „Entre nostalgie et l'espérance”: J.-L. Laugier et al. (szerk.): *Rome au temps d'Auguste*. Paris, 149–189.
- La Rocca, E. (szerk.) 2014. *Auguste*. Paris.
- Louis, N. 2010. *Commentaire historique et traduction du Diius Augustus de Suétone*. Bruxelles.
- Martin, P.-M. 1994. *L'idée de royauté à Rome*. Clermont-Ferrand, 1994.
- Miles, G. B. 1995. *Livy: Reconstructing Early Rome*. London.
- Morel, J.-P. 1962. „Thèmes sabins et thèmes numaiques dans le monnayage de la Rome républicaine”: *Mélange d'Archéologie et d'Histoire* 74, 7–59.
- Namer, G. 2000. *Halbwachs et la mémoire sociale*. Paris.
- Namer, G. 2004. „Halbwachs et la mémoire sociale”: *Déloye–Haroche* 2004, 107–113.
- Nora, P. 2010. *Emlékezet és történelem között*. Budapest.
- Ogilvie, R. M. 1965. *A Commentary on Livy. Books 1–5*. Oxford.
- Palombi, D. 2013. „*Receptaculum omnium purgamentorum Urbis* (Liv. 1, 56, 2). Cloaca massima e storia urbana”: *Archeologia Classica* 64, 133–168.
- Pensabene, P. – Falzone, S. (szerk.) 2001. *Scavi del Palatino I*. Roma.
- Rehak, P. 2006. *Imperium and Cosmos. Augustus and the northern Campus Martius*. Kiad. J. G. Younger. Madison.
- Revel, J.-F. 2000. *La Grande Parade*. Paris.
- Rich, J. W. 2012. „*Leges et Iura P. R. Restituit*. The New Aureus of Octavian in Recent Debate”: Y. Rivière (szerk.): *Des réformes augustéennes*. Rome, 89–105.
- Rüpke, J. 2005. *Fasti sacerdotum*. Stuttgart.
- Sauron, G. 2000. *L'histoire végétalisée. Ornement et politique à Rome*. Paris.
- Scheid, J. 2007. *Res Gestae Diui Augusti. Hauts faits du divin Auguste*. Paris.
- Scheid, J. 2009. „Les restaurations religieuses d'Octavien-Auguste”: F. Hurllet – B. Mineo (szerk.): *Le principat d'Auguste, Réalités et représentations du pouvoir. Autour de la Res publica restituta*. Rennes, 119–128.
- Smith, C. – Powell, A. (szerk.) 2009. *The Lost Memoirs of Augustus and the Development of Roman Autobiography*. Oxford.
- Starr, R. J. 2009. „*Annos undeviginti natus: Augustus and Romulus in Res gestae 1.1*”: *Historia* 58, 367–369.
- Ver Eecke, M. 2008. *La République et le Roi. Le mythe de Romulus à la fin de la République romaine*. Paris.
- Viglietti, C. 2011. *Il limite del bisogno. Antropologia economica di Roma arcaica*. Bologna.
- Walter, U. 2004. *Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im Republikanischen Rom*. München.